

Bijzondere wapens in West-Brabant: kerkelijke instellingen

Inleiding

In het *Jaarboek De Ghulden Roos*, jaargangen 65 (2005) en 66 (2006), zijn respectievelijk de wapens van gemeenten en van waterschappen in deze regio behandeld.¹ Er is nog een derde soort heraldische wapens: die van zogenaamde privaatrechtelijke lichamen. Aan het bisdom van Breda en aan de basiliek van Oudenbosch zijn door de Kroon wapens verleend. Dit betreft kerkelijke instellingen, waarvan het werkterrein het verspreidingsgebied van *De Ghulden Roos* geheel of ten dele omvat. Bisdom en basiliek zijn formeel gezien privaatrechtelijke lichamen, zodat hun wapens enige toelichting verdienen. Ook voor deze wapens heeft de Hoge Raad van Adel een regelgevende en bemiddelende rol. Het hoge college heeft zich door zijn geschiedenis heen een voorstander betoond van een ruimhartige toekenning van wapens aan allerlei instellingen, ongeacht hun juridische status. Reeds in de vroege negentiende eeuw (1818/1819) bevestigde de Raad namens de koning wapens aan kerkelijke instellingen (zie hierna).

In het Koninklijk Besluit van 23 april 1919 wordt de wapenverlening uitdrukkelijk en duidelijk beperkt tot de publiekrechtelijke sector, maar om onbekende en niet geheel logisch lijkende redenen is daarbij een eerder Soeverein Besluit (uit 1814) niet ingetrokken. Dit is, naast het zojuist vermelde nieuwe besluit, als grondslag voor de wapenverlening blijven gelden. De hierdoor geboden mogelijkheid hierop positief te adviseren kon door de Hoge Raad van Adel worden benut, toen men na de Tweede Wereldoorlog weer aanvragen deed om verlening van wapens in de privaatrechtelijke categorie. De minister van Binnenlandse Zaken heeft deze adviezen over het algemeen gevolgd.

De secretaris van genoemde Raad deelde mij in november 2005 desgevraagd mee, dat wapenverlening aan privaatrechtelijke lichamen door dat college echter niet op een duidelijke wettelijke basis berust. Het enige, indirecte bewijs dat een dergelijke basis aanwezig zou zijn, zou kunnen blijken uit het feit dat de Raad in de beginperiode van zijn bestaan wapens verleend heeft aan het kapittel van de Sint-Joriskerk te Amersfoort, de kerkenraad van de hervormde gemeente te Rhenen, een schutterij te 's-Gravenhage en de academische senaat van de rijksuniversiteit te Utrecht. Een en ander gebeurde geheel conform de procedure die werd gevolgd ten aanzien van publiekrechtelijke lichamen, met een akte van wapenbevestiging respectievelijk diploma, evenals de opname in het wapenregister. Een achterliggende oorzaak kan echter veeleer zijn dat het verschil tussen publiek- en privaatrechtelijke

lichamen in de eerste decennia van de negentiende eeuw niet zo scherp werd gezien.

In de provincie Noord-Brabant zijn pas na het einde van de Tweede Wereldoorlog wapens verleend aan privaatrechtelijke, in dit geval kerkelijke, lichamen. Het was mgr. J.J.M. van Sussante, de toenmalige plebaan van de Sint-Jansbasiliek te 's-Hertogenbosch, die het initiatief nam om een wapen voor deze kerk aan te vragen. Dit wapen is in 1950 verleend.² Nadien hebben ook de overige basilieken in deze provincie (te Oosterhout, Oudenbosch en Boxmeer) een wapen verkregen. Beide rooms-katholieke bisdommen in deze provincie voeren thans een officieel wapen. Daarbij komt in onze provincie Breda (1993) voorop. Het andere bisdom, 's-Hertogenbosch, volgde pas in 2001.

Het bisdom van Breda

Bisdommen zijn in christelijke kerken gebiedsdelen die worden bestuurd door een bisschop. Rooms-katholieke bisdommen maken doorgaans deel uit van een groter gebied, de kerkprovincie. Sommige behoren rechtstreeks onder de Heilige Stoel, het te Rome gevestigde pauselijke bestuursorgaan. Dit omvat naast de paus, het hoofd van de kerk zelf, de Romeinse curie, het geheel van de bestuursorganen die hem bijstaan.

Het bisdom van Breda werd opgericht in 1853, bij het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland. Het bestond toen uit van oorsprong Brabantse gebieden alsmede de streek Zeeuws-Vlaanderen. De Brabantse gebieden omvatten de dekenaten Breda en Bergen op Zoom die van 1559 tot 1801 onder het bisdom Antwerpen hadden behoord, maar sedertdien van 1801-1810 en van 1814 tot 1853 één apostolisch vicariaat van Breda vormden. De streek Zeeuws-Vlaanderen maakte sinds 1559 deel uit van de bisdommen Gent en Brugge.

Bij de kerkelijke herverveling van Nederland in 1955 kwamen de Zeeuwse eilanden en het dekenaat van Geertruidenberg bij het bisdom Breda. Deze eilanden maakten tevoren deel uit van het bisdom Haarlem. Het dekenaat Geertruidenberg behoorde tot dan toe tot het bisdom 's-Hertogenbosch.³

Een bisdomwapen is het wapen van een bisdom als privaatrechtelijk (in dit geval kerkelijk) lichaam en niet het wapen van de bisschop. In principe is het wapen bruikbaar voor alles wat het bisdom als zodanig aangaat, zoals gebouwen, administratie en dergelijke. In het verleden deed doorgaans het wapen van de fungerende bisschop dienst.⁴ Thans wordt een logo, zoals vrijwel overal elders, toegepast.

Traditioneel bisdomwapen

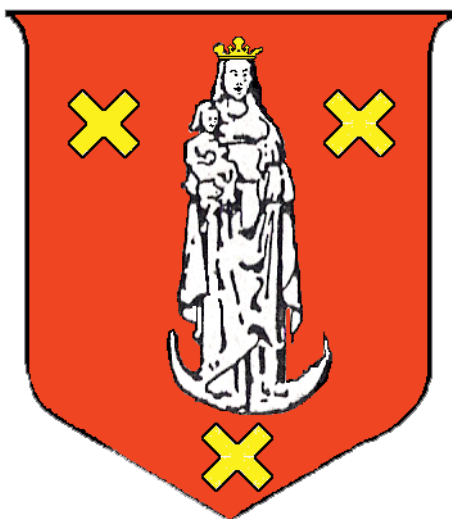
Een bisdomwapen voor Breda komt (officieus) voor op de keerzijde van een door Lodewijk Wiener ontworpen gedenkpenning van het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland (1853).⁵ Dit stelt op de keerzijde onder andere de wapens van de toen benoemde bisschoppen voor.

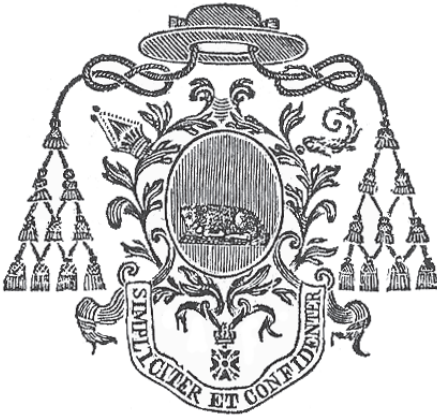
01. Gezamenlijk wapen van het bisdom van Breda en van bisschop Joh. van Hooijdonk. 1853. (Collectie en foto Geldmuseum Utrecht)

02. Wapen van het bisdom Antwerpen, naar de wapenkaart van Brabant, toegeschreven aan Zangrius, 1600

03. Wapen van het bisdom van Breda, 1923

04. Wapen van bisschop
Johannes van Hooijdonk,
1853-1867

05. Wapen van bisschop
Henricus van Beek,
1874-1884

Deze zijn alle gedeeld met de bisdomwapens, zoals men zich die toen officieus voorstelde.

Het wapen van het bisdom van Breda op deze penning is gedeeld: I een Mariabeeld tussen drie schuinkruisjes (stad en land van Breda), II een lam, liggende op een boek met zeven zegels. Boven het wapenschild prijkt een bisschopshoed met aan weerszijden zes kwasten (**afb. 01**). De heraldische arcering van het schild leert ons, dat de heraldisch gezien rechter schildhelft rood is. Dit deel van het schild is het traditioneel geworden bisdomwapen. In dit bisdomwapen is de beeltenis geplaatst van Maria met het Kind Jezus, staande op een monster (draak) of slang, waaronder een maansikkel. Deze wapenfiguur wordt 'wassenaar' genoemd, en is voorgesteld als 'klimmend', dat wil zeggen dat de hoorns of punten naar boven zijn gericht.⁶ In deze schildhelft is zij boven vergezeld van twee schuinkruisjes, beneden van één. Maria is gesluierd en gekroond; rondom haar hoofd prijkt een krans van, voor zover zichtbaar, acht sterren. Vermoedelijk zal de krans uit elf of twaalf sterren hebben bestaan. De beeltenis wendt zich naar de toeschouwer, het Christuskind zit op de linkerhand van Maria, die het met de rechter voor het middel ondersteunt. Het kind strekt beide armen uit. Maria met haar Kind op een maansikkel is in de Westerse kerk sinds eeuwen een algemeen gebruikelijke voorstelling.⁷ De krans moet de zon voorstellen. Deze voorstelling is ontleend aan het Bijbelboek van de Openbaring (*Apocalyps*).⁸ Bij de keuze voor dit type beeltenis van Maria mag misschien worden gedacht aan het wapen van het bisdom Antwerpen: een blauw schild waarop een zilveren Mariabeeld met Kind Jezus, eveneens op een maansikkel staande. De beeltenis is omgeven door een stralenkrans, de *mandorla* (**afb. 02**).⁹ Het wapen komt al voor op

de aan Zangrius toegeschreven wapenkaart van het hertogdom Brabant (1600).¹⁰ Bisschop Van Hooijdonk voelde zich erfgenaam van het bisdom Antwerpen, hetgeen een plausibele verklaring voor de keuze van dit wapen oplevert.¹¹

Het wapen van het bisdom van Breda wijkt in zoverre hiervan af, dat de schildkleur rood is, dat de stralenkrans is weggelaten en dat er drie gouden schuinkruisjes aan de beeltenis zijn toegevoegd. De kruisjes zijn doorgaans in zilver weergegeven; door ze in goud voor te stellen kwam een gepast onderscheid met het stadswapen tot stand.

De heraldisch gezien linker schildhelmt is gearceerd met puntjes, wat goud aangeeft. Dit schilddeel is een variant van het wapen van de eerste bisschop van Breda, Johannes van Hooijdonk.¹² De kleuraanduiding wijkt enigszins af van het wapen zoals de bisschop dit in werkelijkheid voerde. Op officiële stukken, zowel uit de tijd van zijn apostolisch vicariaat als van zijn bisschopsambt, liet mgr. Van Hooijdonk het afbeelden als een door verticale lijnen als rood gearceerd, ovaal schild. Dit prijkte onder andere in de kop van zijn rondschrijfbrieven (**afb. 04**). Het Lam ligt op een onduidelijke rechthoekige figuur, misschien een (altaar)steen.¹³ Het Lam is op dit wapen als liggend afgebeeld, in tegenstelling tot de meer voorkomende afbeelding van een staand Lam, dikwijls voorzien van een vaandel met kruis. In dat geval is sprake van een symbool van de verzenen Christus, het Paaslamb uit het Nieuwe Testament.¹⁴ Het liggende Lam op dit bisschopswapen wijst eerder op het lam uit het Oude Testament, dat geslacht werd op de vooravond van de uittocht (Exodus) van het Joodse volk uit Egypte (*Pesachfeest*).¹⁵

o6. Wapen van het bisdom van Breda, ca. 1930 (Dia Han Bos, 2007)

o7. Wapen van het bisdom van Breda 1868 (Dia 2007)

o8. Wapen van het bisdom Breda, eertijds in de voorhal van de vroegere Sint-Barbarakathedraal (Foto Gemeentelijke Archiefdienst Breda)

Beide wapens komen voor als deel van de versiering van de bovenbouw van de uit 1868 daterende preekstoel in de Sint-Antoniuskathedraal. In het wapen van mgr. Van Hooijdonk ligt het Lam op een boek dat met zeven zegels gesloten is. Deze voorstelling gaat terug op het boek der Openbaring (**afb. 07**).¹⁶ Er zijn wat het Mariabeeld in het bisdomwapen betreft kleine verschillen met dat op de penning: de gestalte is een weinig naar heraldisch links gedraaid; zij is wel gesluierd maar draagt geen kroon; het Christuskind wendt zich naar rechts, maakt met de rechterhand een zegenend gebaar en heeft in de linker een (wereld)bol. Het wapenschild is omgeven door twee lauriertakken en gedekt door een bisschoppelijke hoed, waar aan weerszijden tien kwasten. Heraldisch gezien rechts is tegen het schild een bisschopsmijter geplaatst, links de bovenkant van een bisschopsstaf. Onderaan een tekstband waarop in gele of gouden letters een spreuk of opschrift was geplaatst. Dit is echter door geregeld oppoetsen grotendeels onleesbaar geworden.¹⁷

Officieel komt het bisdomwapen voor het eerst voor in het eerste en vierde kwartier van het bisschopswapen van Henricus van Beek (1874) (**afb. 05**). Hier is de arcering volledig: in rood een gouden Mariabeeld (Onze-Lieve-Vrouw met Kind Jezus) staande op een maansikkel.¹⁸ De beeltenis is in de bovenhelft van het schild vergezeld van twee, beneden van één gouden schuinkruisje.¹⁹

Na het overlijden van mgr. Van Beek in 1884 wordt enige tijd de voorkeur gegeven aan een ander wapen (zie volgende paragraaf). Kennelijk bleef toch de herinnering aan het oude wapen levendig. Bij het verschijnen van het eerste nummer van het bisdomblad *Sancta Maria* in 1923 werd naar een tekening van Johan J. Werz een nieuwe versie van het wapen in de kop van titelpagina opgenomen (**afb. 03**).²⁰ Maria is gesluierd en gekroond, haar Kind zit op haar rechterarm. De duivel of slang is niet zichtbaar, wel is de wassenaar afgebeeld. De toelichting in het daarbij afgedrukte artikel omschrijft het als van zilver, de kroon en de haren van deze heilige personen alsmede de schuinkruizen als van goud. De maansikkel waarop Maria staat, is niet in de beschrijving opgenomen. Dit wapen werd nog enige tijd na de Tweede Wereldoorlog officieus door het bisdom gevoerd.²¹

Een tweede bisdomwapen?

Naar ontwerp van atelier Cuypers en Stolzenberg te Roermond kwam tussen 1890 en 1914 de polychromie tot stand van het interieur van de Sint-Barbarakerk, sinds 1875 tevens kathedraal van het bisdom van Breda.²² Een serie wapenschilden, aangebracht in het voorportaal van de kerk, maakt deel uit van deze beschilderingen. De wapens waren die van Petrus Leijten, de toenmalige bisschop van Breda, en van zijn voorgangers.²³ De serie is later aangevuld met het wapen van de toenmalige paus Benedictus XV en de alsdan (circa 1914) fungerende bisschop Petrus Hopmans.²⁴ Een afbeelding van het zegel van het kathedraal kapittel en het bisdomwapen zijn ook aangebracht.²⁵

Het bisdomwapen dat van deze serie deel uitmaakt, bestaat uit een

schild waarin een gesluisde beeltenis van Maria (**afb. 08**). Deze is niet gekroond en het Kind Jezus ontbreekt. Maria heeft hier een stralenkrans of *nimbus* om het hoofd, heeft haar armen naar beneden gericht en haar handen naar de toeschouwer geopend. De heilige maagd staat op een omgekeerde maansikkel (de hoorns naar beneden gericht). Om haar voeten kronkelt een slang als symbool van de duivel, de zonde of de ketterij. Een beeld van dit type komt ook voor in het wapen van Joannes van Genk, de tweede bisschop van Breda.²⁶ De gelijkenis van deze afbeelding van Maria als ten hemel opgenomen met de beeltenis van haar onbevleete ontvangenis (zie hierna) valt niet te ontkennen. Er is sprake van een duidelijke vermenging van deze twee iconografische typen.²⁷ Boven het schild prijkt een *mitra pretiosa*, een met edelstenen bezette mijter. Schuingekruist bevinden zich erachter een voordraagkruis en een bisschopsstaf, de krul naar buiten gekeerd. Eromheen zijn twee banderollen afgebeeld met het devies: 'S[ANC]TA MARIA MATER DEI' en 'INTE[R]CEDE PRO DIOECESI BRED[ANE]' (Heilige Maria, Moeder van God / bemiddel [bij Hem] voor het bisdom van Breda). Beide linten zijn aan de uiteinden gesplitst en rijkelijk gekruld, hetgeen een levendig beeld oplevert.²⁸

In de negentiende eeuw vindt binnen de Mariaverering een zekere heroriëntatie plaats. Deze vindt een brandpunt in de dogmaverklaring door paus Pius IX van de zogenaamde *Immaculata Conceptio*, de Onbevleete Ontvangenis (8 december 1854). Deze doctrine houdt in, dat Maria was geboren zonder deel te hebben aan de zonden van alle andere mensen, zelfs van de erfzonde, die van de eerste mens Adam. Uitvoeriger beredeneerd: Jezus Christus zou vanaf het begin, dus vóór de aanvang van de eeuwen, Maria als moeder hebben uitgekozen, uit welke Hij een menselijk lichaam aannemen zou en in de volheid van de tijden geboren ging worden. Volgens deze leerstelling heeft Hij haar boven alle schepselen aan Zijn liefde deelachtig gemaakt en wel in zulk een mate, dat Hij haar zó wonderbaar begiftigde, dat zij vrij van alle zondesmetten was, die van de erfzonde niet uitgezonderd.²⁹

Een volgend geloofspunt kondigde zich toen al aan: dat van de *Assumptio* of Tenhemelopneming, de leer dat Maria na haar overlijden door God ook lichamelijk naar de hemel zou zijn overgebracht. Tijdens genoemd concilie werd door de vergaderde bisschoppen bij de paus aangedrongen op een nadere theologische omschrijving van deze opvatting. Zij vond pas een bekroning in de dogmaverklaring door Pius XII op 1 november 1950. Hij formuleerde dit dogma uitvoeriger als volgt: dat Maria na 'het voltooiën van haar aardse levensbaan met lichaam en ziel tot de hemelglorie is opgenomen'.³⁰

Al honderden jaren tevoren werden binnen de kerk de in 1854 respectievelijk 1950 vastgelegde leerstellingen als waarheid aangenomen en als eretitels aan de naam van Maria verbonden. Het bisdom van Breda vereerde haar onder de titel van de Tenhemelopneming. In de kunst, vooral die van de Barok, stijgt de heilige maagd naar de hemel op, doorgaans met geheven armen en met een krans van sterren om het

09. Wapen van bisschop
Joseph Baeten, 1945

10. Wapen van bisschop
Gerardus de Veth, 1962

11. Wapen van bisschop
Hubertus Ernst, 1967

12. Wapen van bisschop
Martinus Muskens, 1994

hoofd. Dikwijls is zij omringd door of staat zij op wolken. Soms steunen engelen haar of prijken er engelenkopjes in de wolk rond haar voeten. In sommige gevallen staat de beeltenis op een maansikkel en een wereldbol. Dan wordt de afbeelding in verbinding gebracht met de Onbevleete Ontvangenis.³¹

Een variant van het bisdomwapen bevindt zich in het bisdomhuis te Breda. Het zal in de jaren twintig of dertig zijn aangebracht in het bovenlicht van de hoofdingang. Dit glas-in-loodvenster stelt in hoofdzaak een rood wapenschild voor, waarin een geel Mariabeeld zonder Kind, tussen drie witte schuinkruisjes.³² Rondom is een soort cartouche te zien, die rust op een ornament met verwijzingen naar de zogenaamde Jugendstil. Maria is ongesluierd en ongekrond, heeft de rechterhand op het midden van de borst en de naar de toeschouwer geopende linkerhand benedenwaarts gericht. Zij staat op een gestileerde wolkenpartij. De afbeelding komt praktisch geheel overeen met het type van de Tenhemelopneming, temeer omdat de wereldbol, de wassenaar en de slang ontbreken (**afb. 06**). Eerder is vermeld dat mgr. Hopmans in 1923 kennelijk de voorkeur heeft gegeven aan het oude bisdomwapen waarin de beeltenis van Maria met Kind Jezus voorkomt. Het bestaan van twee onderling afwijkende versies van het bisdomwapen naast elkaar is moeilijk verklaarbaar.³³

Nieuw bisdomwapen

Na de Tweede Wereldoorlog is het oude bisdomwapen geleidelijk aan in onbruik geraakt. De bisschoppen die bij hun wijding een wapen gaan voeren, nemen doorgaans wel de drie schuinkruisjes van Breda erin op, maar dan in zilver en niet meer in goud. Heraldisch gezien ongetwijfeld het fraaiste en meest originele is dat van Joseph Baeten³⁴ waarin de kruisjes naast elkaar in de schildvoet zijn geplaatst, met daarboven een gouden zon van zestien stralen die Maria symboliseert (**afb. 09**).³⁵

Dan komt de toevoeging van de Zeeuwse eilanden aan het bisdom. Men gaat pogingen in het werk stellen om dat in de bisschopswapens tot uiting te brengen. Bisschop Gerardus de Veth³⁶ deelde zijn wapen als volgt: I (heraldisch gezien rechts) Breda en II (heraldisch gezien links) het abdijwapen van Middelburg. Dit wapen is bepaald van goud en rood van zes stukken. Over alles heen een zwart ankerkruis (**afb. 10**).³⁷ Hiermee is symbolisch de vereniging van het bisdom met het Zeeuwse gebied aan te duiden die in 1955 had plaatsgevonden.

Diens opvolger Hubertus Ernst³⁸ vierendeelde zijn wapen met een rood veld: in het schildhart de gouden burchttoren uit het stadswapen van Middelburg, in de bovenhelft vergezeld van twee, in de benedenhelft van één zilveren schuinkruis (**afb. 11**). Martinus Muskens, de volgende bisschop van Breda, voerde als wapen dat van Breda met in het centrum (hart) van het schild een groen omkranste vredesduif (**afb. 12**).³⁹

Men mag het wapen van bisschop Ernst als een geslaagde combinatie van de wapens van beide bisschopssteden: de actuele van Breda en de vroegere van Middelburg, beschouwen. Jammer genoeg heeft men hiervan geen gebruik gemaakt bij het vaststellen van het nieuwe

13. Vlag van het bisdom Breda, 1993

14. Officieel wapen van het bisdom Breda 1993 (Collectie en Foto Hoge Raad van Adel, Den Haag)

15. Wapen van bisschop Johannes van den Hende, 2006

16. Voorgevel van de basiliek te Oudenbosch, 2007
(Foto Rien Voermans, 2007)

17. Standbeeld van paus Pius IX op het voorplein van de basiliek te Oudenbosch, onthuld in 1911
(Foto Rien Voermans, 2007)

18. Conopeum of scherm van de basiliek van de heiligen Agatha en Barbara te Oudenbosch, 1912
(Foto Rien Voermans, 2007)

19. Tintinnabulum of klokstandaard van de basiliek te Oudenbosch, 1912 (Foto Rien Voermans, 2007)

bisdomwapen. Hierin ontbreekt iedere verwijzing naar het voormalige bisdom Middelburg.

Dit wapen is verleend bij Koninklijk Besluit van 8 juni 1993. A. Daae te Eelde, heraldicus van het Centrum voor Kerkelijke Heraldiek te Groningen, adviseerde het bisdom bij de keuze van het ontwerp en begeleidde de procedure tot de verlening en registratie. Als Mariasymbool prijkt in het midden van het rode wapenschild een zilveren lelie, geplaatst tussen drie zilveren schuinkruisjes. De uiterlijke versierselen omvatten als schilddekking de met edelstenen bezette gouden mijter. Achter het schild, schuingekruist, een bisschopsstaf en een met edelstenen bezet processie- of voordraagkruis (**afb. 14**).⁴⁰ Het wapenensemble komt overeen met hetgeen vooral sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw voorgeschreven is bij het samenstellen van wapens in de rooms-katholieke kerk.⁴¹ Het zegel van het bisdom en dat van de diocesane curie (raad) zijn thans van dit wapen voorzien. Als eerste bisschop vierendeelt de in 2006 benoemde, thans fungerende bisschop Johannes van den Hende zijn toen aangenomen, persoonlijke wapen met het nieuwe bisdomwapen (**afb. 15**).⁴²

Bisdomvlag

In aansluiting bij het wapen is in 1995 door het bisdom ook een vlag aangenomen. Deze rode vlag vertoont aan de broekzijde twee en in de vlucht één wit schuinkruis. In het midden de witte lelie uit het wapen. De symboliek van het wapenschild is dus in vlagvorm gerepeteerd (**afb. 13**).⁴³ Hoewel de vlag bestemd is om bij rooms-katholieke kerkelijke feesten te worden gebruikt om de identiteit van het bisdom Breda uit te dragen, wordt zij tot dusverre slechts zelden ontplooid. De vlag is niet bij de Hoge Raad van Adel geregistreerd en wordt daarom ook niet beschouwd als een officiële bisdomvlag. Die eer viel te beurt aan de bisdomvlag van Rotterdam, geregistreerd in 2004.

De basiliek van Sint Agatha en Barbara te Oudenbosch

De parochiekerk van Oudenbosch, toegewijd aan de heilige maagden en martelaressen Agatha en Barbara, valt op door haar speciale bouwvorm. Deze vertoont in hoofdzaak elementen van twee belangrijke basilieken, namelijk het kerkgebouw zelf, bekroond met een verkleinde kopie van de koepel van de Sint Pieter in het Vaticaan te Rome en de voorgevel, ontworpen naar het model van de midden-achttiende-eeuwse voorgevel van de basiliek van Sint Jan van Lateranen, eveneens aldaar. In het interieur zijn altaren, beelden en andere versieringen te zien, eveneens in de stijl van de Sint-Pieterskerk, waaronder het altaar onder een kopie van het baldakijn van Bernini.

Een en ander benadrukt de speciale band van de parochie Oudenbosch met de kerk van Rome. Die vindt zijn oorsprong in het feit, dat de plaats in de periode 1864-1870 een rol speelde als verzamelcentrum van de Nederlandse vrijwilligers (zoeaven) die in dienst gingen van het leger dat de Kerkelijke Staat in Italië gewapenderhand moest verdedigen tegen de revolutionairen, die de eenheid van dat land als doel hadden. Hieruit moest automatisch de inlijving van het pauselijke gebied bij het nieuwe koninkrijk volgen. In 1911 is op het voorplein van de basiliek een standbeeld onthuld van paus Pius IX met aan zijn voeten een stervende zoeaaf (**afb. 17**).

De bouw van de nieuwe parochiekerk van Oudenbosch begon op initiatief van de toenmalige pastoor Hellemons in 1865 en duurde tot 1880, maar werd door de late voltooiing van de voorgevel pas in 1892 definitief afgesloten. Tezelfdertijd verdween haar uit de Middeleeuwen daterende laatgotische voorganger. Deze stond aan de Sint-Bernaertstraat, ter plaatse van het daar nog bestaande kerkhof. Schip, koor en koepel zijn ontworpen door de bekende architect Pierre Cuypers.⁴⁴ Ir. G.J. van Swaay⁴⁵ had de leiding over de bouw van de voorgevel (**afb. 16**).

De naam basiliek is tevens een eretitel (*basilica maior*), die met name is gegeven aan de zeven voornaamste kerken van Rome. Basilieken waren in oorsprong kerkgebouwen zoals die tijdens de oud-christelijke tijd vooral in het Middellandse-Zeegebied werden opgetrokken.⁴⁶ Hun bouwwijze vond navolging in de rest van Europa en kende in ons land in het bijzonder na de Tweede Wereldoorlog nog navolging in de vorm van een zogenaamde neostijl.

Aan jongere kerken elders in de wereld kan de titel *basilica minor* (kleine basiliek) worden verleend. In het bisdom van Breda genieten Hulst in Zeeuws-Vlaanderen (sinds 1933) en Oosterhout in West-Brabant (sinds 1977) naast de parochiekerk van Oudenbosch deze onderscheiding. Om een kerk tot basiliek te laten verheffen dienen de kerken aan een aantal bijzondere eisen te voldoen. De Romeinse voorschriften omschrijven hen vooral als kerken die in bisdommen naast de kathedralen een bijzonder belang hebben voor het liturgische en pastorale leven. De verheffing van de kerk van Oudenbosch heeft per pauselijke breve van 11 juli 1912 plaatsgevonden. Alvorens zijn beslissing te nemen heeft de kerkvorst kardinalen gehoord uit de congregatie van de riten, belast met het toezicht op de eredienst. De paus vermeldt in dit document dat de verlening heeft plaatsgevonden op speciaal verzoek van de generaal-abt van de cisterciënzer-orde en van de bisschop van Breda. In het schrijven wordt het gebouw geprezen wegens zijn aanzienlijke grootte, rijke versiering en kunstvoorwerpen. Met lichte overdrijving is gesteld dat het een vooraanstaande positie innam onder kerken van Nederland en ze zelfs verre overtrof. De kerk heeft relieken van heiligen, waarvan een groot aantal in kostbare en uitmuntende houders wordt bewaard. De parochie werd bediend door kloosterlingen van de orde van Citeaux. Het zangkoor krijgt een speciale vermelding. Er was een voortdurende toeloop van gelovige christenen, vooral op feestdagen.

20. Wapen van de basiliek van de heiligen Agatha en Barbara te Oudenbosch, verleend bij Koninklijk Besluit van 22 december 1986 (Tekening H. 't Jong, naar het wapendiploma, thans in het museum van de basiliek)

21. Met koepel en voorgevel domineert de basiliek van Oudenbosch de wijde omgeving en symboliseert op eigen wijze de historische band van de plaats met Rome (Foto Rien Voermans, 2007)

De liturgie (kerkelijke dienst) werd er op waardige wijze gevierd. Bovendien waren er vele broederschappen en vrome instellingen, zowel om de godsdienstige vieringen te bevorderen als om in de behoeften van de armen te voorzien.

Behalve de titel werd aan de parochiekerk het voorrecht verleend om een *conopeum* en een *tintinnabulum* te gebruiken. Het conopeum of *ombrellino* is een scherm, gestreept van geel en rood, de wapenkleuren van de Pauselijke Staat. Het tintinnabulum is een klokje, eveneens aan een draagstok of standaard bevestigd. Beide voorwerpen hebben een vaste plaats in het priesterkoor en worden bij processies meege dragen. De overhandiging van dit belangrijke stuk aan het kerkbestuur op 8 september 1912 stond in het kader van een plechtige kerkelijke viering. Mgr. De Bie, generaal-overste van de congregatie der cisterciënzers, droeg de pontificale hoogmis op, waaronder hij de pauselijke breve afkondigde.⁴⁷

Bij dezelfde plechtigheden werden het conopeum en het tintinnabulum plechtig overhandigd en voor het eerst in gebruik genomen. Uiteraard zijn deze symbolen nog in de kerk aanwezig. Het conopeum (**afb. 18**) staat aan de Evangeliezijde van het hoofdaltaar (vanuit het middenschip gezien links). Opvallend is het ontbreken van een heraldische versiering. Het tintinnabulum (**afb. 19**) is opgesteld aan de Epistelzijde (vanuit middenschip gezien rechts). Het ornament bovenaan vertoont boven het klokje het wapen van paus Pius X, onder de *tiara* (pauselijke driekroon) en de sleutels. Beide eretekens staan op een voetstuk in de barokstijl van de kerk.

De regelgeving rond het verlenen van de basilicale titel is sindsdien in principe onveranderd gebleven, maar wel zijn de eisen aangescherpt. Dit gebeurde vooral in het decreet *Domus ecclesiae* (Huis van de kerkgemeente) uit 1989. Bij het verkrijgen van dit eerbewijs moet een bijzondere nadruk liggen op de relatie van de parochie met de roomse kerk en met de paus. Het desbetreffende kerkgebouw dient een lange historie en een monumentaal karakter te hebben. Nieuw gebouwde kerken komen dus niet in aanmerking. De andere eisen vinden we al in de hierboven samengevatte breve van 1912. Nieuw is de verplichting dat het bisdom documentatie moet overleggen die gegevens bevat over de oorsprong en de geschiedenis van de kerk en een uiteenzetting over de huidige religieuze activiteiten.⁴⁸ De regelgeving vanuit Rome blijft dus voortdurend in ontwikkeling.

Het basilicale wapen

In ons land werd pas na de Tweede Wereldoorlog bij Koninklijk Besluit voor het eerst een wapen aan een basiliek verleend, namelijk in 1950 aan de kathedrale basiliek van Sint Jan de Doper te 's-Hertogenbosch. Bij de samenstelling van een dergelijk wapen aan andere basilieken wordt nog steeds uitgegaan van het stramien, toegepast op dit wapen. Het schild is in drie velden verdeeld, waarvan het bovenste de onderscheidingstekens: conopeum en tintinnabulum vertoont, terwijl in de

gedeelde benedenhelft (heraldisch gezien) rechts meestal een symbool voor de kerkpatroon is opgenomen en links het wapen van de plaats waar de basiliek is gevestigd. Het initiatief tot de aanvraag van een wapen voor de basiliek van Oudenbosch werd genomen door pastoor A. Landsbergen O.C., die zijn idee door W.A. van Ham heraldisch liet vormgeven.

In de bovenhelft van het in 1986 verleende wapen is het ornament boven aan het tintinnabulum anders gestileerd dan in de eerder verleende basilicale wapens (**afb. 20**). De veldkleur van dit schilddeel is in het wapen van de Sint Agatha en Barbara zwart, de pastorale kleuren, terwijl die van de Bossche Sint Jan van purper is, als aanduiding van de bisschopskleur. De benedenhelft van het schild is gedeeld: heraldisch rechts zijn op een rood veld als symbolen van het kerkgebouw de sleutels opgenomen van Sint Petrus of Pieter, die in de kleuren goud en zilver ook de officiële kentekens zijn van de Pauselijke Stoel en van de Vaticaanse Staat. Zij dienen te Oudenbosch als verwijzing naar de tijd van de zoeaven. Om onderscheid te maken met het wapen van Vaticaanstad zijn beide goud gekleurd. Boven de sleutels prijkt een gouden lelie. Deze figuur is ontleend aan het blazoen van de kloosterorde der cisterciënzers dat bezaaid is met lelies (Frankrijk). Leden van deze orde oefenden de pastorale zorg in de parochie uit sinds de veertiende eeuw. Zij waren afkomstig uit de abdij van Sint Bernard aan de Schelde bij Antwerpen. Samen met de rode ondergrond vormen deze gouden wapenfiguren de aloude pauselijke kleuren.⁴⁹ In de linker benedenhelft van het schild staat het wapen van de toenmalige gemeente Oudenbosch, de plaats van vestiging van het kerkgebouw, zoals dat in 1986 verbeterd is.⁵⁰ Het motto in de wapenspreuk CVSTOS HEREDITATIS symboliseert de functie van de basiliek als 'bewaarder van het erfgoed': de op de pauselijke kerk van Rome gerichte tradities in deze parochie.⁵¹

Gebruik

Het bisdom van Breda maakt tot dusverre weinig gebruik van de nieuw verworven symbolen wapen en vlag. Zoals vermeld is het wapen verwerkt in het wapen van de huidige bisschop en enige bisschoppelijke instellingen. Het wapendiploma wordt met zorg bewaard en daar blijft het verder bij. Ook de vlag is voorlopig nog een papieren fenomeen. Te Oudenbosch wordt gepast gebruik gemaakt van het basilicale wapen. Zo prijkt er in het interieur van de kerk boven de hoofdingang een grote afbeelding van dit blazoen. Bovendien is er een verwerkt in het hek dat toegang geeft tot het museum, een voormalige kapel in de crypte van de basiliek. Hierin bevindt zich tegenwoordig ook het ingelijste wapendiploma.

Besluit

86

Aan het slot van dit wel bijzondere artikel dank ik de heren drs. J. de Jong, bibliothecaris van het bisdom van Breda, M. Buijs van het Stadsarchief Breda, M. Voermans van het Regionaal Archief West-Brabant alsmede J. Bedaf, toezichthouder in de basiliek van Oudenbosch, voor hun medewerking bij het onderzoek dat als grondslag voor dit artikel diende. Ook dank ik de heer mr. E. Wolleswinkel, secretaris van de Hoge Raad van Adel te 's-Gravenhage, en de heer M. van der Beek van het Geldmuseum te Utrecht voor het beschikbaar stellen van illustraties.

W. A. van Ham

Bijlagen

Bijlage 1

Lijst van de besproken kerkelijke wapens

1. Bisdom van Breda

87

Wapen

Het wapen is verleend bij Koninklijk Besluit van 8 juni 1993, nr. 93.003091 en daarin omschreven als: 'In keel een lelie, vergezeld van drie schuinkruisjes, alles van zilver. Het schild gedekt met een gouden, met edelstenen bezette mijter, waarvan ter weerszijden van het schild twee gouden, van keel gevoerde linten met gouden franje afhangen, de uiteinden beladen met een breedarmig kruisje van keel; achter het schild, schuingekruist, een gouden kromstaf, de krul naar buiten gericht, en een gouden, met edelstenen bezet kruis met lielevormige uiteinden'.

Vlag

De vlag kan worden omschreven als: 'Rood met op het midden een witte lelie, vergezeld aan de broekzijde van twee witte schuinkruisjes, geplaatst op $1/6$ van de vlaglengte en $1/4$ en $3/4$ van de vlaghoogte, en aan de vluchtzijde van één wit schuinkruisje, geplaatst op $5/6$ van de vlaglengte en $1/2$ van de vlaghoogte'.

2. Basiliek van Sint Agatha en Barbara te Oudenbosch

Het wapen is verleend bij Koninklijk Besluit van 22 december 1986, nr. 93 en wordt daarin omschreven als: 'Doorsneden; I in sabel schuingekruist een conopeum van goud, waarvan het scherm gebaad van goud en keel, met franjes van hetzelfde en gevoerd van goud, en een tintinnabulum van goud, waarin een klokje van zilver; II gedeeld: A in keel twee gekruiste sleutels, de baarden naar boven en afgewend, boven vergezeld van een lelie, alles van goud; B doorsneden; a in zilver drie geplante bomen van sinopel, staande op de doorsnijdingslijn; b. in sinopel drie maliën van zilver, geplaatst twee en één. Devies: CVSTOS HEREDITATIS in zwarte letters op een wit lint'.

Bijlage 2

Lijst van afbeeldingen

88

01. Gezamenlijk wapen van het bisdom van Breda en van bisschop Johannes van Hooijdonk op de gedenkpenning ter gelegenheid van het herstel van de bisdommen in Nederland, ontworpen door Lodewijk Wiener, 1853 (Collectie en foto Geldmuseum Utrecht)
02. Wapen van het bisdom Antwerpen (Naar de wapenkaart van Brabant, toegeschreven aan Zangrius, 1600)
03. Wapen van het bisdom van Breda naar een tekening van Joh. J. Werz onder andere als hoofd van het bisdomblad *Sancta Maria*, 1923
04. Wapen van bisschop Johannes van Hooijdonk, 1853-1867
05. Wapen van bisschop Henricus van Beek, diens persoonlijk wapen gevierendeelt met dat van het bisdom, 1874-1884
06. Wapen van het bisdom van Breda in het bovenlicht van de vroegere hoofdingang van het bisschopshuis te Breda, toegeschreven aan G. Wuisman, ca. 1930 (Dia Han Bos, 2007)
07. Wapen van het bisdom van Breda op de bovenbouw van de uit 1868 daterende preekstoel in de Sint-Antoniuskathedraal te Breda (Naar een dia van Han Bos, 2007)
08. Wapen van het bisdom Breda, eertijds in de voorhal van de vroegere Sint-Barbarakathedraal, door atelier Cuypers en Stolzenberg (Foto Gemeentelijke Archiefdienst Breda)
09. Wapen van bisschop Joseph Baeten, 1945
10. Wapen van bisschop Gerardus de Veth, 1962
11. Wapen van bisschop Hubertus Ernst, 1967
12. Wapen van bisschop Martinus Muskens, 1994
13. Vlag van het bisdom Breda (Naar een tekening van ir. A. Daae, 1993)
14. Officieel wapen van het bisdom Breda, verleend bij Koninklijk Besluit van 8 juni 1993 (Tekening H. 't Jong, naar het wapenregister van de Hoge Raad van Adel. Collectie en Foto Hoge Raad van Adel Den Haag)

15. Wapen van bisschop Johannes van den Hende: diens persoonlijk wapen gevierendeeld met dat van het bisdom (Naar een tekening van ir. A. Daae, 2006)
16. Voorgevel van de basiliek te Oudenbosch (Foto Rieni Voermans, 2007)
17. Standbeeld van paus Pius IX op het voorplein van de basiliek te Oudenbosch, onthuld in 1911 (Foto Rieni Voermans, 2007)
18. Conopeum of scherm van de basiliek van de heiligen Agatha en Barbara te Oudenbosch, 1912 (Foto Rieni Voermans, 2007)
19. Tintinnabulum of klokstandaard van de basiliek te Oudenbosch, 1912 (Foto Rieni Voermans, 2007)
20. Wapen van de basiliek van de heiligen Agatha en Barbara te Oudenbosch, verleend bij Koninklijk Besluit van 22 december 1986 (Tekening H. 't Jong, naar het wapendiploma, thans in het museum van de basiliek)
21. Met koepel en voorgevel domineert de basiliek van Oudenbosch de wijde omgeving en symboliseert op eigen wijze de historische band van de plaats met Rome (Foto Rieni Voermans, 2007)

Literatuur

- Abels, P.H.A.M. (eindred.), *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen*. Delft 2001
- Aerden, L.P.J.S. e.a., 'Wapen bisdom van Breda'. Speciaal nummer van *Analecta Bisdom van Breda*. Z.pl. [Breda] 1996
- Bijbel met de deuterocanonieke boeken*. Heerenveen en 's-Hertogenbosch 2004
- Berens, H. (red.), *P.J.Th. Cuypers (1827-1921). Het complete werk*. Z.pl. [Rotterdam] z.j. [2007]
- Blaauw, S. de, 'De kathedraalen van 1853', in: Jurjen Vis en Wim Janse, *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie*. Hilversum (2002) 233-259
- Bloys van Treslong, P.C., *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken van Nederland*. Deel Noord-Brabant. 2 dln. Utrecht 1924
- Brooke-Little, J.P., *Boutell's Heraldry*. Londen/New York 1978
- Daae, A., 'Het wapen van het bisdom van Breda', in: *Den Nederlandsche Leeuw* 12 (1995-1) kol. 217-219
- Daae, A., 'Een wapen voor de nieuwe bisschop van Breda, Mgr. Dr. Martinus P.M. Muskens', in: *Heraldisch Tijdschrift* I, (1995-2) 21-22
- Daae, A., *Heraldiek van de Nederlandse Diocesen*. Eelde 2000-1
- Daae, A., *Heraldiek van de basiliek*. Eelde 2000-2
- Daae, A. 'Een wapen voor de nieuwe bisschop-coadjutor van Breda Mgr. Dr. Joh. H.J. van den Hende', in: *Heraldisch Tijdschrift* 12 (2006) 119
- Denslagen, W. e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters*. Amsterdam 1993
- Dolné, E., 'Het bisschoppelijk paleis in Breda...', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 57 (2004) 1-114
- Ettro, F. J. van, 'The heraldic Chart of Brabant, by Zangrius for the year 1600', in: *De Nederlandsche Leeuw* 81 (1964) 211-217
- Fournée, J., 'Immaculata Conceptio', in: *Lexikon der christlichen Ikonographie, Allgemeine Ikonographie* dl. 2 (F-K) Freiburg im Breisgau (1970/1990) 338-344
- Ham, W.A. van, *Wapens en vlaggen van Noord-Brabant, Wapens en vlaggen van de provincie, gemeenten en waterschappen*. Zutphen 1986-1
- Ham, W.A. van, 'De herziening van het gemeentewapen van Oudenbosch', in: *De Nederlandsche Leeuw* 103 (1986-2) kol. 445-447
- Ham, W.A. van, 'Het wapen van de basiliek van de Heiligen Agatha en Barbara te Oudenbosch', in: *De Nederlandsche Leeuw* 104 (1987) kol. 197-200
- Ham, W.A. van, 'Wapens en vlaggen in Westelijk Noord-Brabant', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 65 (2005) 57-108
- Ham, W.A. van, 'Waterschapswapens en -vlaggen in de Brabantse Delta', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 66 (2006) 51-80
- Heilige Schrift, De. Vertaling uit de grondtekst met aantekeningen in opdracht van de apologetische Vereniging 'Petrus Canisius', ondernomen met goedkeuring van de hoogwaardige bisschoppen van Nederland*. Utrecht/Antwerpen 1967
- Heim, B.B., *Kerkelijke Heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II*. Averbode/Helmond z.jr. [1980]
- Lepper, J.L.M. de, *Afscheid van Sint-Barbara*. Z.pl. [Breda] z.jr. [1968]
- Lexikon der christlichen Ikonographie* zie Fournée en Red.
- Red., 'Lamm, Lamm Gottes', (1968/1990) in: *Lexikon der christlichen Ikonographie, Allgemeine Ikonographie* dl.3 L-R. Freiburg im Breisgau (1971/1990) 7-14
- Timmers, J.J.M., *Christelijke symboliek en iconografie*. Weesp 1985
- V., G., 'Wapens en wapenspreuken van het bisdom en de bisschoppen van Breda', in: *Sancta Maria, kerkelijk weekblad voor het bisdom van Breda* nr. 1 (1923), 9-10
- Vis, Jurjen en Wim Janse, *Staf en Storm. Het herstel van*

- de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie.* Hilversum 2002
- Warffemius, A., 'Een weg zijn de concurrenten... Vier gesloopte katholieke kerken te Breda', in: Denslagen, W. e.a. (red.), *Bouwkunst. Studies in vriendschap voor Kees Peeters.* Amsterdam (1993) 597-599
- Westerhoven, M. van, 'Nederland: Rooms-katholieke kerk. Bisdom van Breda. Vlag, en ook wapen', in: *Vexilla Nostra* 30 (1995) 122-123
- Noten**
- 1 Van Ham 2005 en 2006.
  - 2 Van Ham 1986-1, 135-136 en 187. Daae 2000-2, 22-24.
  - 3 De bisdomgeschiedenis is uiteraard veel ingewikkelder dan hier geschetst. Voor recente bijdragen hierover zie Abels en Vis.
  - 4 Meestal laat de zojuist benoemde bisschop een wapen ontwerpen en maakt het nog voor zijn wijding openbaar, onder meer via de media.
  - 5 Leopold Wiener, beeldhouwer, graveur van vooral penningen en munten (Venlo 1823 - Brussel 1891).
  - 6 Timmers 139 nr. 359.
  - 7 Timmers, met name 129-130, nrs. 318-324.
  - 8 *Bijbel*, Openbaring van Johannes, hs. 12, vs 1-2.
  - 9 Timmers 222 nr. 637, vergelijk 35 nr. 37 en 129 nr. 320.
  - 10 Van Ettro, 211-217.
  - 11 De Blauw 230.
  - 12 Johannes van Hooijdonk, eerste bisschop van Breda (1853-1867), in 1827 benoemd tot administrator van het apostolisch vicariaat, nadien apostolisch vicaris van Breda, in 1842 titulair bisschop van Dardanïë.
  - 13 Sommige afbeeldingen vervangen het boek of de (mogelijke) altaarsteen door een heuveltje, waardoor een sprekend wapen ontstaat, wijzende op de familienaam van de bisschop: een ooi (vrouwtjesschaap) op een heuveltje (donk).
  - 14 Red., 7-14.
  - 15 *Bijbel*, Exodus 12, 3-11.
  - 16 *Bijbel*, Openbaring van Johannes, 5: 1-5 (de boekrol met de zeven zegels) en 6-7 (het lam).
  - 17 De preekstoel behoeft dringend een grondige restauratie. In de rechterbovenhoek is een schuin-kruisjes verloren gegaan. Op de banderol zijn nog de letters ...DIO[CE]SIS... te zien.
  - 18 Timmers, 139 nr. 359.
  - 19 Henricus van Beek, derde bisschop van Breda (1874-1884).
  - 20 Johan J. Werz (Breda 1880 - Tilburg 1957), tekenaar te Roosendaal, een van de oprichters van de Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos.
  - 21 V., 9-10.
  - 22 De kerk, in 1866-1869 gebouwd naar ontwerp van P.J. Cuypers, werd gesloten in 1968 en gesloopt in 1969-1970: De Lepper, 13-15; Warffemius. Foto's en tekeningen van de wapens in de documentatie van het gemeentearchief te Breda.
  - 23 Petrus Leijten, derde bisschop van Breda (1885-1914).
  - 24 Petrus Hopmans, vierde bisschop van Breda (1914-1945).
  - 25 Bloys van Treslong dl. 1, 127.
  - 26 Joannes van Genk, tweede bisschop van Breda (1868-1874). Het Mariabeeld in dit wapen is van goud, de schildkleur blauw. Uit de handen van de Maagdschijnen naar links en rechts stralen naar de schildhoeken. Zij staat op gelijktijdige afbeeldingen op een wereldbol, in de genoemde beschildering op een maansikkel.
  - 27 Timmers, 138-140, nr. 359.
  - 28 Bloys van Treslong, dl. I, 127 nr. 3 geeft de tweede tekst als 'In te cede pro diocese Bred'. Op een foto in het gemeentearchief te Breda is echter duidelijk te zien dat de letter R door het gesplitste teksteinde bedekt is.
  - 29 De dogmaverklaring vond plaats in de vorm van de beschikking *Ineffabilis Deus* door paus Pius IX.

- Een Nederlandse vertaling is onder meer te lezen op de website rkdocumenten.nl/index.php?docid=428.
- 30 De dogmaverklaring vond plaats op 1 november 1950 in de vorm van de beschikking *Munificentissimus Deus* door paus Pius IX. Een Nederlandse vertaling is onder meer te lezen op de website rkdocumenten.nl/index.php?docid=2548&.
- 31 Fournée, kol. 276-283.
- 32 Het glasaampje is niet vermeld bij Dolné. De term 'bisschoppelijk paleis' is ondertussen in onbruik geraakt. Thans maakt men onderscheid tussen het bisschopshuis en het belendende bisdomkantoor (Veemarktstraat 48).
- 33 In het voormalige gemeentehuis van Hoge en Lage Zwaluwe bevond zich een glasaampje met het wapen van de gemeente. Het schild en de omringende ornamenten vertonen een verrassende overeenkomst met het hier beschreven venster. Het Zwaluwse glas is gedateerd 1930 en draagt de vermelding van het atelier gebr. Wuisman te Breda. Vermoedelijk is het glas in het bisdomhuis ook in dit atelier gemaakt. Navraag bij de familie leidde tot de voorlopige conclusie dat het moet zijn vervaardigd door wijlen Gregorius Wuisman.
- 34 Joseph Wilhelmus Maria Baeten, coadjutor vanaf 1945, van 1951-1962 zesde bisschop van Breda, overleden in 1964.
- 35 Deze wapenfiguur brengt de eretitel *Aurora Consurgens* (de rijzende dageraad) in beeld.
- 36 Gerardus Henricus de Veth, zevende bisschop van Breda (1962-1967).
- 37 In het *Dagblad De Stem* van april/mei 1962 vond een polemiek plaats over de vormgeving van het kruis, het weglaten van de traditionele mijter op en de kromstaf achter het schild.
- 38 Hubertus C.A. Ernst, achtste bisschop van Breda (1967-1994).
- 39 Martinus Muskens, negende bisschop van Breda (1994-2007). Daae 1995-2.
- 40 Daae 1995-1; Daae 2000-1, 33-36; Aerden, 2-9.
- 41 Heim, 91-92, 110-111, 145-152, 159, D.1 en 165, D.16. Brooke-Little, 226-229.
- 42 Johannes Hermannus Jozefus van den Hende, tiende bisschop van Breda (2007). Daae 2006.
- 43 Van Westerhoven. De afbeelding van lelie in de vlag stemt daar niet overeen met die welke is afgebeeld bij Aerden, 11-12.
- 44 P.J.H. Cuypers, architect, leefde van 1827-1921.
- 45 Prof. ir. G.J. van Swaay, leefde van 1867-1945.
- 46 Oud-Christelijk betekent hier 'behorende tot de eerste eeuwen van het christendom'. Men beschouwt doorgaans het Concilie van Nicea (325) als het einde van deze periode.
- 47 De parochie Oudenbosch werd alsdan nog door cisterciënzers bediend. Zie voor verslagen van de viering te Oudenbosch: *Oudenbossche Courant* van 1, 8 en 12 september 1912.
- 48 *Domus ecclesiae Congregatio de Cultu Divino et disciplina Sacramentorum Acte De Titulo Basilicae Minores* (Norms for the Granting of the Title of Minor Basilica [Congregation for Divine Worship and the Discipline of the Sacraments] 9 november 1989 *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) 82 (1990) 436-440; *Notitiae* 26 (1990) 13-17.
- 49 Goud en zilver of geel en wit als pauselijke kleuren dateren eerst uit het begin van de negentiende eeuw.
- 50 Bij Koninklijk Besluit van 27 juni 1986, nr. 6. Van Ham 1986-2, kol. 445-447. Daae 2000-2, 36-37
- 51 Van Ham 1987. Daae 2000-2, 36-37.